

54. Στο ίδιο, σ. 41-42.
 55. Στο ίδιο, σ. 1.
 56. Στο ίδιο.
 57. Για τον Αλέ, βλ. François Caradec, *Alphonse Allais* (Fayard, Παρίσι 1997) και για ορισμένα από τα γενικά ζητήματα που πραγματεύεται στα έργα του βλ. John C. Welchman, *Invisible Colors: A Visual History of Titles* (Yale University Press, Νιου Χέιβεν 1997), σ. 103-108.
 58. Søren Kierkegaard, *Either/Or*, επιμ.-μτφρ. Howard V. Hong και Edna H. Hong (Princeton University Press, Πρίνστον 1987), μέρος I, σ. 28.
 59. Reza, *Art*, σ. 25.
 60. Στο ίδιο, σ. 57.
 61. Τα αισθητικά ζητήματα που συζητώνται στις επόμενες σελίδες αποτελούν το κεντρικό θέμα του *Only a Promise of Happiness*.
 62. Immanuel Kant, *Critique of the Power of Judgment*, παράγρ. 55-57, σ. 213-221.

Εδώ το παράδειγμα ενός κριτικού που εγκωμιάζει μια ταινία ως επιτυχημένη και ενός άλλου που την καταδικάζει ως αποτυχημένη. Οι κριτικοί Τζάνετ Μάσλιν και Ρότζερ Έμπερτ, για παράδειγμα, συμφωνούν ότι ο ρυθμός της ταινίας *Το βλέμμα του Οδυσσέα* του Θόδωρου Αγγελόπουλου (1995) είναι εξαιρετικά αργός. Αλλά ενώ για τη Μάσλιν το «γενικό αποτέλεσμα της ταινίας είναι πραγματικά γοητευτικό, με ένα αίσθημα τραγικού αναπόφευκτου που δίνει νόημα στους εξωφρενικά αργούς ρυθμούς της ταινίας», ο Έμπερτ ομολόγησε ότι «δεν θα ήμουν σε θέση να σε κοιτάξω στα μάτια αν πηγαινες να τη δεις γιατί πώς θα μπορούσα να αρνηθώ ότι είναι σκέπη πλήξη; [...] [Ο Αγγελόπουλος] είναι τόσο εντυπωσιασμένος από τη βαρύτητα και τη σημασία του θέματος που θέλει ν' αποκλείσει όλους τους θεατές που αναζητούν ενδιαφέρον, χάρη, χιούμορ ή συμμετοχή». Βλ. Janet Maslin, «Ulysses, Ozymandias and Lenin in the Balkans», *New York Times* (17.4.1997), και Roger Ebert, «Ulysses' gaze», *Chicago Sun-Times* (18.4.1997).

63. Για μια λεπτομερέστερη ανάλυση βλ. *Only a Promise of Happiness*, κεφ. 3.
 64. Reza, *Art*, σ. 54.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 6: Το αγαθό της φιλίας

1. E.M. Forster, «What I believe», στο *Two Cheers for Democracy* (Harcourt Brace, Σαν Ντιέγκο 1966), σ. 68.

2. Έχω επίγνωση ότι τα παραπάνω παραδείγματα είναι από το μυθιστόρημα. Όμως μόνο ένα έργο τέχνης –όχι κατ' ανάγκην λογοτεχνικό– μπορεί να διαθέτει τον πλούτο της υφής και τη λεπτομέρεια που απαιτούνται για να δείξει αυτές τις δύο πτυχές της συμπεριφοράς ενός φίλου. Και ας μην ξενούμε ότι τα περισσότερα παραδείγματα άριστων φίλων στην παράδοσή μας προέρχονται επίσης από τη λογοτεχνία, αρχής γενομένης από την ίδια την *Ιλιάδα*.
3. Το σενάριο της ταινίας από την Κάλι Χούρι βραβεύτηκε με Όσκαρ και έχει αναρτηθεί στο myrage.netlive.ch/demandit/files/M_BFNO38KLSZ567NYSJ29/dms/modul_03/ThelmaLouise.pdf. Όλες οι αναφορές είναι στο σενάριο όπως εμφανίζεται σ' αυτή την ιστοσελίδα. Την ταινία σκηνοθέτησε ο Ρίντλεϊ Σκοτ.
4. Το θέμα είναι αχανές και η βιβλιογραφία, τεράστια. Εφόσον δεν σχετίζεται άμεσα με τα ζητήματα που συζητώ εδώ, δεν έχω να πω κάτι περισσότερο επ' αυτού. Βλ. όμως Michael Anthony Slote, *Goods and Virtues* (Oxford University Press, Νέα Υόρκη 1983), σ. 77-107· Marcia Baron, «Admirable immorality», *Ethics* 96 (1986), σ. 557-566· Owen Flanagan, «Admirable immorality and admirable imperfection», *Journal of Philosophy* 83 (1986), σ. 41-60· Walter Sinnott-Armstrong, *Moral Dilemmas* (Basil Blackwell, Οξφόρδη 1988) και Troy Jollimore, «Admirable immorality», *American Philosophical Quarterly* 43 (2006), σ. 159-170· και ιδίως Susan Wolf, «One thought too many': Love, morality, and the ordering of commitment» και «The importance of love», στις ιδίας, *The Variety of Values* (Oxford University Press, Οξφόρδη 2015), σ. 143-152, 181-195.
5. Βλ. Ross K. Baker, *Friend and Foe in the U.S. Senate* (Free Press, Νέα Υόρκη 1980).
6. Η χρήση των εισαγωγικών μοιάζει ταιριαστή εδώ: είναι η πιο εξασθενημένη αίσθηση φιλίας που μπορεί να υπάρξει. Η μόνη άμεση επαφή μεταξύ τους μπορεί να είναι το αρχικό αίτημα «φιλίας» και η θετική ανταπόκριση. Από εκεί και ύστερα, ό,τι πληροφορία είναι διαθέσιμη σε έναν, είναι διαθέσιμη σε όλους. Επίσης είναι γεγονός ότι οι φίλοι στο Facebook δεν κοινοποιούν δημόσια τις περισσότερες δυστυχίες που συναντούν στη ζωή τους. Και αμφιβάλλω αν η ανταπόκριση μέσω του παπύριου ενός κουμπού που γράφει «Μου αρέσει» στα γενέθλια, στον γάμο ή στο νέο επάγγελμα ενός φίλου στο Facebook είναι αρκετό για να κάνει αυτούς τους φίλους να «μοιραστούν» ο ένας τις χαρές του άλλου.

7. Τυπικοί τίτλοι: Jan Yager, *When Friendship Hurts: How to Deal with Friends Who Betray, Abandon, or Wound You* (Touchstone, Νέα Υόρκη 2002)· Lorraine Smith-Hines, *Toxic Friends: A Practical Guide to Recognizing and Dealing with an Unhealthy Friendship* (Foxglove Publications, Γουέστ Μπλούμφιλντ, Μίσιγκαν, 2010)· Suzanne Degges-White και Judy Poche Van Tieghem, *Toxic Friendships: Knowing the Rules and Dealing with the Friends Who Break Them* (Rowman and Littlefield, Νέα Υόρκη 2015).
8. Βλ., για παράδειγμα, Robert Garfield, *Breaking the Male Code: Unlocking the Power of Friendship* (Gotham Publishing, Νέα Υόρκη 2015)· Hugh Black, *The Art of Being a Good Friend: How to Bring Out the Best in Your Friends and in Yourself* (Sophia Institute Press, Μπέντφορντ, Νιου Χάμσάιρ, 1999)· John Cuddeback, *Friendship: The Art of Happiness* (Epic Publishing, Λας Βέγκας, Νεβάδα, 2010).
9. Gustave Flaubert, *Bouvard and Pécuchet*.
10. Ντόνι Μπράσκο (1997), μια ταινία του Μάικ Νιούελ.
11. Epicurus, *Vatican Sayings*, 34, στο A.A. Long και D.N. Sedley, *The Hellenistic Philosophers*, τόμ. 1 (Cambridge University Press, Κέμπριτζ 1981), σ. 126.
12. Epicurus, *Key Doctrines*, 27, στο Long και Sedley, σ. 126.
13. Ο Νίτσε πρόσθεσε τον συνδυασμό τους: «Για να ζει κανείς μόνος, πρέπει να είναι θηρίο ή θεός, λέει ο Αριστοτέλης. Αφήνοντας εκτός την τρίτη δυνατότητα: να είναι κανείς και τα δύο – φιλόσοφος». Friedrich Nietzsche, *Twilight of the Idols*, μίφρ. Walter Kaufmann, *The Portable Nietzsche* (Viking Penguin, Νέα Υόρκη 1954), «Maxims and arrows», 3. Αξίζει να σημειωθεί ότι οι παραδοσιακοί ελληνικοί θεοί (όχι όμως ο απρόσωπος θεός του Αριστοτέλη ως «πρώτο κινούν ακίνητο») και, πιθανώς, ορισμένα από τα θηρία του 4ου αιώνα π.Χ. εξαρτιόνταν από άλλους για υποστήριξη σε δύσκολες καταστάσεις.
14. Αν διατύπωνε τον ισχυρισμό για τη φιλία των ενάρετων μόνο, τότε θα έκανε θηρία την υπόλοιπη ανθρωπότητα.
15. François, duc de La Rochefoucauld, *Maxims*, μίφρ. Stuart D. Warner και Stéphane Douard (St. Augustine's Press, Σάουθ Μπεντ, Ιντιάνα, 2001), σ. 85.
16. C.S. Lewis, *The Four Loves*, σ. 77. Αυτά τα πράγματα συμβαίνουν, όμως τόσο επώδυνα επεισόδια είναι λιγότερο πιθανό να συμβούν μεταξύ ενήλικων απ' ό,τι μεταξύ παιδιών.

17. Ο Αριστοτέλης θεώρησε ότι η ευκολία με την οποία σχηματίζονται και διαλύονται αυτοί οι πρώτοι δεσμοί δείχνει ότι είναι κατώτερες μορφές φιλίας – αφιερωμένες στην πδονή– και τους αφιέρωσε λίγη προσοχή· βλ. *Nicomachean Ethics*, VIII.3, 1156a31-1156b6.
18. «Οι ενήλικες έχουν μεγαλύτερο αριθμό απαιτήσεων και περισσότερο ποικίλες απαιτήσεις σχετικά με τον χρόνο τους. Είναι πιθανότερο να περνούν ένα μεγάλο μέρος του χρόνου τους με τις οικογένειές τους και να έχουν εργασίες πλήρους απασχόλησης. Συγκριτικά με φοιτητές, οι ώριμοι ενήλικες αναμένεται ότι θα αντιδρούσαν με μια μεγαλύτερη ποικιλία ανθρώπων και ότι θα είχαν λιγότερο χρόνο να περνούν με τους φίλους τους. Θα περίμενε λοιπόν κανείς ότι θα είχαν λιγότερους φίλους»: Rosemary Blieszner και Rebecca G. Adams, *Adult Friendship* (Sage Publications, Νιούμπερι Παρκ, Καλιφόρνια, 1992), σ. 47-48.
19. Για την ανεπάρκεια αυτών των παραδοσιακών συλλήψεων της φύσης και της σημασίας της φιλίας, βλ. Dean Cocking και Jeanette Kennett, «Friendship and the self», *Ethics* 108 (1998), σ. 502-527. Έμαθα πολλά από το έργο τους και, κατά τη γνώμη μου, η οπτική μου σε σημαντικό βαθμό διευρύνει, εκλείπνυει και γενικεύει τη δική τους.
20. Η διαδικασία κινείται επίσης προς την αντίθετη κατεύθυνση: το να κάνει κανείς έναν νέο φίλο μπορεί να προσφέρει την ώθηση για μια προσωπική αλλαγή.
21. Lewis, *The Four Loves*, σ. 65, 80, 86.
22. Στο ίδιο, σ. 60.
23. Γι' αυτό λέγοντας «Δε φταις εσύ, είναι δικό μου θέμα», όπως κάνουμε με μερικές φορές σ' αυτές τις καταστάσεις, ιδίως όταν τελειώνει μια ερωτική ιστορία, δεν προσφέρουμε παρηγοριά. Δεν είναι ποτέ μόνο δικό μου θέμα: είναι επίσης πάντα και δικό σου.
24. Ο Ζίγκμουντ Φρόιντ συνέδεσε το πένθος με τη μελαγχολία, την οποία κατανοούσε ως αυτό που η σμημερινή ψυχιατρική ταξινομεί σήμερα ως πολική (μείζονα κατάθλιψη) και διπολική διαταραχή συμπεριφοράς (βλ. Sigmund Freud, «Mourning and melancholia», στο *The Standard Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud*, επιμ. James Strachey, τόμ. 14 (Hogarth Press, Λονδίνο 1986), σ. 237-258, ιδ. 243). Αμφότερα το πένθος και η μελαγχολία, υποστήριξε, βλάπτουν την ικανότητα ν' αγαπάς, να εργάζεσαι, και υπονομεύουν το ενδιαφέρον μας για τον εξωτερικό κόσμο. Ακόμη πιο σημαντικό, απέδιδε στη μελαγχολία μια ριζική μείωση του αυτοσεβασμού που

οδηγεί σε «αυταπάτες και αυτοεμπικρίσεις». Ο Φρόντινι συνελάμβανε το πένθος πρωτίστως ως αντίδραση στην απώλεια ενός αγαπημένου προσώπου. Αλλά αν σκεφτούμε την εγκατάλειψη από έναν φίλο ως την απώλεια αυτού που η φιλία μας έκανε, το τέλος της φιλίας είναι επίσης, τουλάχιστον για εκείνον που έχει εγκαταλειφθεί, ένας λόγος πένθους. Όπως ακριβώς ο χωρισμός και το διαζύγιο οδηγούν σε μια σοβαρή αύξηση της κατάθλιψης σε πολλές διαφορετικές χώρες, υπάρχει κάθε λόγος να πιστεύουμε ότι το τέλος μιας στενής φιλίας έχει παρόμοιες συνέπειες (σχετικά με τον χωρισμό και το διαζύγιο βλ. Evelyn Bromet et al., «Cross-national epidemiology of DSM-IV major depressive episode», *BMC Medicine* 9 (2011), σ. 1-16· M.M. Weissman et al., «Cross-national epidemiology of major depression and bipolar disorder», *Journal of the American Medical Association* 276 (1996), σ. 293-299· επίσης L. Andrade et al., «The epidemiology of major depressive episodes: Results from the International Consortium of Psychiatric Epidemiology [ICPE] surveys», *International Journal of Methods in Psychiatric Research* 12 (2003), σ. 3-21). Και η διαβεβαίωση «Μπορώ ν' αλλάξω», την οποία δίνουμε συχνά σ' αυτές τις περιπτώσεις, είναι απόδειξη αυτοτιμωρίας ή ακόμη και αυτοαποσιροφής: αποκαλύπτει ότι, όπως είμαι τώρα, είμαστε ανάξιοι ν' αγαπηθούμε.

25. Βλ. επίσης Marilyn Friedman, *What Are Friends For? Feminist Perspectives on Personal Relationships and Moral Theory* (Cornell University Press, Ιθάκα, Νέα Υόρκη, 1993), σ. 217-221.

26. Michel Foucault, «The subject and power», στο *Power: Essential Works of Michel Foucault, 1954-1984*, επιμ. James Faubion (New Press, Νέα Υόρκη 2000), σ. 336.

27. Friedrich Nietzsche, *The Gay Science*, ενότητα 112. Ο Νίτσε ενδεχομένως να σκεπτόταν το φαινόμενο π (Phi Phenomenon), το οποίο μπορούσε κάλλιστα να γνωρίζει, πρωτοπαρατηρήθηκε από τον Ζίγκμουντ Ήξνερ το 1875 αλλά επαληθεύθηκε πειραματικά από τον Μαξ Βερτχάιμερ μόλις το 1910: όταν δύο τελείες στα δύο άκρα μιας οθόνης προβάλλονται εναλλάξ με ταχύτητα, οι συμμετέχοντες στο πείραμα δηλώνουν ότι είδαν μια τελεία να κινείται από το ένα άκρο της οθόνης στο άλλο. Περισσότερες πληροφορίες, οι οποίες περιλαμβάνουν τελείες διαφορετικών χρωμάτων και παρόμοια αποτελέσματα, απαντούν στο Paul Kolars, *Aspects of Motion Perception* (Pergamon Press, Οξφόρδη 1972). Πιο εκλεπτυσμένα αποτελέσματα, συμπερι-

λαμβάνομένης της τρέχουσας έρευνας για την αντίληψη της δράσης, στο «Movement, activity and action: The role of knowledge in the perception of motion», *Philosophical Transactions of The Royal Society: Biological Sciences* 352 (1997), σ. 1257-1265. Ο Νίτσε ενδέχεται να πήρε την παρατήρηση του Ήξνερ ότι ισχύει όχι μόνο στη φαινομενική κίνηση, αλλά επίσης στην πραγματική κίνηση, η οποία παρουσιάζει πιο σύνθετες δυσκολίες.

28. Nietzsche, *The Gay Science*, ενότητα. 112. Τα πηγαιίνει καλύτερα στο *The Will to Power*, μτφρ. Walter Kaufmann και R.J. Hollingale (Random House, Νέα Υόρκη 1967), ενότητα 666: «Μια πράξη δεν προξενείται ποτέ από έναν σκοπό· ο σκοπός και τα μέσα είναι ερμηνείες όπου δίνεται έμφραση σε συγκεκριμένα σημεία ενός γεγονότος που επιλέγεται σε βάρος άλλων, τα οποία πράγματι αποτελούν την πλειονότητα» (η υπογράμμιση δική μου).

29. Ian McEwan, *Enduring Love* (Random House, Νέα Υόρκη 1997), σ. 20-21.

30. Michel de Montaigne, «On the resemblance of children to fathers», στο *Frame, The Complete Works of Montaigne*, II.37, σ. 574.

31. Montaigne, «Of vanity», III.9, στο *Frame*, σ. 736. Όπως ο Νίτσε, ο οποίος απεχθανόταν τη μεταμέλεια και τις τύψεις, και ο οποίος επίσης πίστευε ότι τίποτε άπασ και εμφανιστεί δεν μπορεί ν' αλλάξει (μια θεώρηση συνδεδεμένη με την ιδέα του της αιώνιας επιστροφής σύμφωνα με την οποία αν κάτι επανεμφανιστεί στον κόσμο θα πρέπει να επανεμφανιστεί με τον ίδιο ακριβώς τρόπο), ο Μοντέν γράφει: «Για όλες τις περασμένες υποθέσεις, ανεξαρτήτως της κατάληξής τους, δεν μετανιώνω. Γιατί αυτή η ιδέα αφαιρεί τον πόνο: ότι αυτές θα έπρεπε να συμβούν και βρίσκονται τώρα στο μεγάλο ρεύμα του σύμπαντος και στην αλυσίδα των Στωικών αιτιών. Η προτίμηση, η επιθυμία ή η φαντασία, δεν μπορούν ν' αλλάξουν ούτε ένα σημείο χωρίς ν' ανατρέψουν ολόκληρη την τάξη των πραγμάτων, και το παρελθόν και το μέλλον», «Of repentance», III.2, στο *Frame*, σ. 619. Μια διαφωτιστική και εκλεπτυσμένη πραγμάτευση των αναθεωρήσεων του Μοντέν προσφέρει η Paola Lemma στο *Les repentirs de l'Exemplaire de Bordeaux (Montaigne, "Essais", Livre I, μτφρ. Arlette Estève από τα ιταλικά (Honoré Champion, Παρίσι 2004))*.

32. Μια θαυμάσια συζήτηση αυτού του ζητήματος με ένα ζωντανό παράδειγμα από την αυτοβιογραφία του Jimmy Carter προσφέρει ο R.

Lanier Anderson στο «Nietzsche on truth, illusion, and redemption», *European Journal of Philosophy* 13 (2005), σ. 185-225.

33. Στο «Love as valuing a relationship» (*Philosophical Review* 112 (2003), σ. 135-189), ο Nico Colodny αναγνωρίζει την αγάπη εν γένει ως «ένα είδος αποτίμησης που συνίσταται (α) στο να βλέπεις μια σχέση στην οποία κάποιος εμπλέκεται ως λόγο για την εκτίμηση τόσο της σχέσης όσο και του ατόμου με το οποίο κάποιος έχει αυτή τη σχέση, και β) στο να εκτιμά τη σχέση και το άτομο αναλόγως» (σ. 150). Κατά τη γνώμη μου, αυτό δίνει στη σχέση, τόσο σημαντική όσο είναι, μεγαλύτερη υπεροχή από ό,τι αξίζει. Εξάλλου, το να εκτιμά κανείς μια τέτοια σχέση σημαίνει επίσης να εκτιμά τον φίλο, ο οποίος στην πάροδο του χρόνου την έκανε αυτό που είναι.

34. Williams, *Stoner*, σ. 194.

35. Tim Lott, *White City Blue*, σ. 2.

36. John Ruskin, *Modern Painters*, τόμ. 5 (John Wiley, Νέα Υόρκη 1869), κεφ. 2, παρ. 1, παρατίθεται στο Ziyad Maarar, *Intimacy* (Acumen Publishing, Ντάραμ 2012), σ. 15.

37. Maarar, *Intimacy*, σ. 22.

38. Η εξήγηση του Μάρραρ είναι ελαφρώς διαφορετική: «Ο εαυτός μας δεν κρύβει μια ακλόνητη ταυτότητα. Το εσωτερικό μας είναι μια λεπτή, θολή και περίπλοκη κατασκευή που αλλάζει κατά τη διάρκεια του βίου παρέχοντας παράλληλα την ψευδαίσθηση της σταθερότητας, ακόμη και καθώς προσκολλώμαστε στην ελπίδα της μονιμότητας και της αξιοπιστίας» (σ. 22). Κατά την άποψή μου, ο εαυτός είναι μεταβλητός όχι μόνο με την πάροδο του χρόνου, όπως σημειώνει σωστά ο Μάρραρ, αλλά ταυτόχρονα από διαφορετικές θεωρήσεις.

39. Williams, *Stoner*, σ. 196.

40. Διαφωνούντες ως προς την υπέρταση σημασία της ηθικής για την αξία του βίου: Harry J. Frankfurt, *The Importance of What We Care About* (Cambridge University Press, Κέμπριτζ 1988), *Necessity, Volition, and Love* (Cambridge University Press, Κέμπριτζ 1998), *The Reasons of Love* (Princeton University Press, Πρίνστον 2006), και *Taking Ourselves Seriously and Getting It Right* (Stanford University Press, Στάνφορντ 2006). Bernard Williams, *Ethics and the Limits of Philosophy*, *Moral Luck*, και «Nietzsche's minimalist psychology», στο Richard Schacht (επιμ.), *Nietzsche, Genealogy, Morality: Essays on Nietzsche's "Genealogy of Morals"* (University of California Press, Μπέρκλεϊ 1994), σ. 237-

247. Susan Wolf, *Meaning in Life and Why It Matters* (Princeton University Press, Πρίνστον 2010) και πολλά από τα κείμενά της στο βιβλίο της *The Variety of Values*. Οι ηθικοί φιλόσοφοι μερικές φορές αναγνωρίζουν τη σημασία άλλων αξιών, αλλά τις προσιπερνούν γρήγορα. Βλ. T.M. Scanlon, *What We Owe to Each Other* (Harvard University Press, Κέμπριτζ, Μασ., 2000).

41. Η ατομικότητα δεν θα πρέπει να συνδέεται με τον ατομικισμό, ο οποίος καταννοείται σήμερα ως ένας είδος ελευθερισμού. Δεν έχει να κάνει τίποτε με εγωισμό ή με τη σχέση μεταξύ ατόμων και κρατών.

42. Η Susan Neiman, ακολουθώντας τον Καντ, υποστηρίζει ότι οι ήρωες πρέπει να είναι επίσης ηθικά άτομα και χρησιμοποιεί τον υπέρμαχο της κατάρτησης της δουλείας Τζον Μπράουν ως παράδειγμα ενός τέτοιου ήρωα στο κείμενό της «Heroes and victims», στο *The Tanner Lectures on Human Values*, τόμ. 31, επιμ. Mark Matheson (University of Utah Press, Σολτ Λέικ Σίπι 2012), σ. 65-92. Η παρουσίαση είναι συχνά διαφορετική, ωστόσο διατηρώ σοβαρές αμφιβολίες για τον πρωισμό και την ηθικότητα και το πορίετό της του Τζον Μπράουν. 43. «Αυτό που ονομάζουμε *Αφροδίτη του Ουρμήνο* είναι προφανώς μια ερωτική αναπαράσταση ενός γυναικείου γυμνού, όμως η τυπολογία της ως φιγούρα της Αφροδίτης μπαίνει στο παιχνίδι όποτε το θέμα κρύζει αιπολόγητος». Bette Talvacchia, *Taking Positions: On the Erotic in Renaissance Culture* (Princeton University Press, Πρίνστον 1999), σ. 46.

44. Αυστηρά μιλώντας, «γονιευτικό άτομο» είναι ένας πλεονασμός. Η έλξη, όπως η αγάπη σε όλες της τις μορφές και τους βαθμούς, εστιάζει πάντα σ' ένα άτομο.

45. Θυμηθείτε ότι η ατομικότητα γενικά είναι ένα τετριμμένο χαρακτηριστικό των ανθρώπων: ο καθένας είναι ένα άτομο. Αυτό που έχει σημασία είναι αν πρόκειται για ένα γονιευτικό, σημαντικό ή γενικότερα ασυνήθιστο άτομο.

46. Ο Καβάφης ήταν Έλληνας ποιητής που έζησε το μεγαλύτερο μέρος της ζωής του στην Αλεξάνδρεια. Τα έργα του έχουν μεταφραστεί πολλάκις στα αγγλικά, ιδίως από τους Edmund Keeley και Philip Sherrard, *C.P. Cavafy: Collected Poems* (Princeton University Press, Πρίνστον 1975). Το ποίημα που συζητούμε εδώ, «Του μαγαζού», απαντά στη σ. 87.

47. Ο Καβάφης τύπωνε τα ποιήματά του σε μονόφυλλα και ύστερα από συρραφή σε βιβλιαράκια, τα μοίραζε στους φίλους του. Συχνά προσέθετε καινούρια στα βιβλιαράκια που ήδη κυκλοφορούσαν.

48. Στο «Not text but texture: C.P. Cavafy's Poems unread, unfinished, unwritten», υπό δημοσίευση. Βλ. επίσης το κείμενό μου «Memory, pleasure and poetry: The grammar of the self in the writing of Cavafy», *Journal of Modern Greek Studies* 1 (1983), σ. 295-319, και «Cavafy's world of art», *Grand Street* 8 (1989), σ. 129-146.

49. Παρατίθεται από τη Σόνια Ιλίνσκαγια, *Κ. Π. Καβάφης: Οι δρόμοι προς το ρεαλισμό στην ποίηση του 20ού αιώνα* (Κέδρος, Αθήνα 1993), σ. 155-156.

50. Όχι ότι δεν αγαπώ άλλους ποιητές. Αλλά σε κάθε ποιητή – κάθε καλλιτέχνη – που αγαπώ βλέπω κάτι το οποίο κανείς άλλος στον κόσμο δεν βλέπει. Αυτό δεν σημαίνει ότι περιμένω όλοι να συμφωνήσουν μαζί μου. Διαφορετικοί άνθρωποι αγαπούν διαφορετικούς καλλιτέχνες (ή τους ίδιους καλλιτέχνες, αν και συνήθως για διαφορετικούς λόγους) όπως ακριβώς έχουν διαφορετικούς φίλους (ή, όπως είδαμε στο κεφ. 4, τους ίδιους φίλους αλλά για διαφορετικούς λόγους).

51. Ωστόσο όχι εδώ: εδώ, διατυπώνω μόνο ορισμένες στοιχειώδεις παρατηρήσεις – στο γράφημά μου γι' αυτόν προσαπώ να εκφράσω όσο καλύτερα μπορώ τι είναι αυτό που με συναρπάζει στο έργο του.

52. Ή την ποίησή του: σ' αυτό το πλαίσιο δεν κάνει καμία διαφορά.

53. Αυστηρά μιλώντας και όπως υποστηρίζω στο *Only a Promise of Happiness*, κεφ. 4, αν απλώς δεν αποδέχομαι την ερμηνεία κάποιου άλλου για τον Καβάφη (ή οποιονδήποτε άλλο), αλλά την επεξεργάζομαι μόνος μου, εκείνη στην οποία καταλήγω είναι αναγκαιώς διαφορετική από τη δική τους. Ο λόγος είναι ότι για να ερμηνεύσει κανείς κάτι, πρέπει να δει πώς μοιάζει και πώς διαφοροποιείται από άλλα πράγματα στον κόσμο. Ωστόσο, αναγκαιώς, τα πράγματα με τα οποία θα τον συγκρίνω εγώ, ακόμη και αν υπάρχει επικάλυψη με εκείνα που τον συνέκρινε ο αρχικός ερμηνευτής, θα πρέπει να είναι διαφορετικά όχι μόνο ως προς τον αριθμό, αλλά επίσης και ως προς τη σημασία. Έτσι, όσο παρόμοιος και αν καταλήξουν στο τέλος να είναι οι οπτικές μας, δεν θα ταυτίζονται. Όμως αν οι διαφορές είναι μόνο περιθωριακές και όχι σημαντικές, τότε είμαστε ικανοποιημένοι ώστε να πούμε ότι οι ερμηνείες μας «ταυτίζονται». Για μια ακόμη φορά το ζήτημα δεν είναι αν υπάρχουν διαφορές μεταξύ της μιας και της άλλης οπτικής – πάντα θα υπάρχουν: το ζήτημα είναι πόσο σημαντικές είναι αυτές οι διαφορές.

54. Nietzsche, *The Gay Science*, ενότητα 290.

55. Βλ. Cocking και Kennett, «Friendship and the self», σ. 503.
 56. Αυτό βρίσκεται κοντά σ' αυτό που οι Cocking και Kennett ονομάζουν «η ερμηνευτική θεώρηση της φιλίας» στο «Friendship and the self».
 57. Stanley Cavell, *Pursuits of Happiness: The Hollywood Comedy of Remarriage* (Harvard University Press, Κέμπριτζ, Μασ., 1981), σ. 88· η φράση παρατίθεται στο κεφ. 3.
 58. Βλ. Annette Baier, «Trust and anti-trust», *Ethics* 96 (1986), σ. 231-260, και Nietzsche, *The Gay Science*, ενότητα 344: στον βίο, αμφότερα είναι αναγκαία, «τόσο η εμπιστοσύνη όσο και η καχυποψία».
 59. Βλ., πιο απρόσμενα, Plato, *Republic* VI, 494a-495c.

ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΔΕΙΕΣ

- EIKONA 1** Τζάκοπο Ποντόρρο, *Δύο άντρες με ένα απόσπασμα από το «Περί φιλίας» του Κικέρωνα* (περ. 1524). Φωτογραφική άδεια: Fondazione Giorgio Cini, Galleria di Palazzo Cini, Βενετία. © Fondazione Giorgio Cini... 98
- EIKONA 2** Σάντρο Μποπιτσέλι, *Αφροδίτη και Άρης* (περ. 1485). Φωτογραφική άδεια: Heritage image Partnership Ltd/Alamy Stock Photo... 100
- EIKONA 3** Καραβιάτσο, *Η Ιουδίθ αποκεφαλίζει τον Ολοφέρνη* (περ. 1598). Φωτογραφική άδεια: Godong / Alamy Stock Photo... 100
- EIKONA 4** Ραφαήλ, *Αυτοπροσωπογραφία με έναν φίλο* (1518-1519). Φωτογραφική άδεια: Artimages / Alamy Stock Photo... 101
- EIKONA 5** Έρνστ Κίρχνερ, *Δύο φίλοι (Zwei Freunde Müller und Scherer)* (1924). Φωτογραφική άδεια: Grunwald Center Collection, Hammer Museum... 102
- EIKONA 6** Τζότο, «Το φιλί του Ιούδα», λεπτομέρεια από τη *Ζωή του Χριστού* (1303-1305). Φωτογραφική άδεια: World History Archive / Alamy Stock Photo... 103
- EIKONA 7** Εντγκάρ Ντεγκά, *Φτερά της επιθυμίας* (1879). Φωτογραφική άδεια: Erich Lessing Archive... 104
- EIKONA 8** Τίτσιάνο, *Αυτοπροσωπογραφία με φίλους* (περ. 1550). Φωτογραφική άδεια: Erich Lessing Archive... 105
- EIKONA 9** Μπερνάρ Φοκόν, *Οι φίλοι* (1978, εκτύπωση: 2000). Φωτογραφική άδεια: Bernard Faucon / Agence VU'. © Bernard Faucon / Agence VU'... 105